

Аналізуючи викладене, можна зробити висновок, що досить довго людство йшло до того, щоб катування перетворилось із законного засобу отримання свідчень, покарання або схилення до виконання інших дій на злочин, суспільну небезпеку якого визнано не лише в законодавстві України, але й на міжнародному рівні.

Список літератури: Хрестоматія по истории отечественного государства и права (X век – 1917 год) / Составитель В.А. Томсинов. М., 2003. 2. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Заг. част.: Підручник. К., 2004. 3. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. К., 2006. 4. Памятники русского права / Под ред. К. А. Софроненко. М., 1957. Вып. 6. 5. Владимирский-Буданов М. Привязывание убицы к трупу убитого // Киевская старина. 1888. Т. 20. 6. Анисимов Е. В. Дыба и кнут. СПб., 2001. 7. Анисимов Е. В. Русская пытка. СПб., 2004. 8. Фуко М. Наглядати й карати. К., 1998. 9. Полное собрание законов Российской империи. 1839. Т. 2–21. 10. Действующая часть Уголовного Уложения. М., 1909. 11. Кримінальний кодекс України. X., 1927.

Надійшла до редакції 17.10.07

О. Є. Железов

ПРО ПРИЧИНИ ВІДСУТНОСТІ ІНСТИТУТІВ СПІЛЬНОГО ІНВЕСТИВАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

В Україні триває складний процес становлення й розвитку суверенної, демократичної, правової держави, формування громадянського суспільства. Зміцнюються ринкові відносини в економіці. Відбувається зближення з європейськими політичними і економічними структурами, що зумовлено європейським вибором країни. Подальший стабільний розвиток української економіки (зміцнення суверенітету держави і побудова громадянського суспільства), серед інших факторів, визначається інвестуванням населення у виробництво матеріальних і духовних благ своєї країни, вкладенням громадянами своїх заощаджень, інших тимчасово вільних коштів у цінні папери, що перебувають у обігу на фондовому ринку і становлять основу функціонування сучасної ринкової економіки розвинених країн.

Інститути спільного інвестування (далі – ІСІ) належать до категорії найбільш активних учасників фондового ринку таких країн. Разом з іншими фінансовими посередниками (комерційними банками, страховими компаніями, пенсійними фондами тощо) вони беруть участь у залученні для інвестицій вільних коштів громадян – випускають власні цінні папери (інвестиційні сертифікати, акцій та ін.) і розміщують їх серед населення. Акумуляовані таким чином кошти вони професійно інвестують у цінні папери інших емітентів, виплачуючи у випадку прибутку від операцій із цінними паперами дивіденди власникам цінних паперів.

Вітчизняні вчені-економісти обґрунтовано вважають, що стабільне соціально-економічне зростання в Україні може бути досягнуто лише у тому випадку, якщо громадяни за допомогою своєї

заробітної плати, своїх доходів стануть головними інвесторами економіки [1]. Переконання вчених засновані на аналізі міжнародного досвіду. Так, у США 21 з кожних 100 жителів є власником цінних паперів [2, с. 97], при цьому за останні десятиліття стрімко зростає роль ІСІ в акумулюванні заощаджень населення. Якщо в 1980 р. тільки у взаємні фонди (один з різновидів ІСІ) інвестори вклали 135 мільярдів доларів, то до 1997 р. сума інвестицій досягла майже 2 трильйонів [3, с. 12].

Для незалежної України, що віднедавна йде шляхом ринкових перетворень, важливий історичний досвід розвинених країн щодо використання можливостей ІСІ та правового регулювання їх діяльності, спрямованої на інвестування економіки за рахунок заощаджень населення. Власного досвіду в неї немає. Україна позбавлена історичної наступності в цих питаннях – ні в Російській імперії, куди входила значна частина українських земель, ні в Радянському Союзі, де панувала планова економіка, не склалися умови для розвитку інвестиційного процесу, характерного для країн з ринковою економікою.

Актуальність нашого дослідження, заявленого в назві статті, продиктована теоретичними й практичними міркуваннями. Його теоретичне значення обумовлено необхідністю заповнити прогалину в юридичній науці – висвітлити роль ІСІ у забезпеченні динаміки економічних перетворень у сучасній Україні, звернувшись до минулого країни (XIX – поч. XX ст.), щоб встановити причини відсутності об'єктивних умов для розвитку таких інститутів [4, с. 95; 5, с. 82].

Практичне значення аналізу ІСІ, зробленого в порівняльному аспекті, дає можливість використати західний досвід становлення ІСІ з урахуванням його помилок для того, щоб уникнути їх повторення в інвестиційному процесі нашої країни.

Отже, метою цієї статті є встановлення шляхом порівняльного аналізу основних історичних закономірностей економічного розвитку у XIX – на поч. XX ст. країн Західної Європи й США та Російської імперії, з'ясування причин, у силу яких такий важливий елемент сучасної фінансової системи, як ІСІ, не одержав розвитку в дореволюційній Росії.

У статті спробуємо віднайти відповідь на питання: чому історично закономірним стало формування ІСІ на фондових ринках країн Західної Європи й США на початку XIX ст., а в Російській імперії цього не сталося? Чому навіть наприкінці XIX ст., названого О. Блоком століттям акцій, рент й облігацій [6, с. 440], у Росії так і не виникли ІСІ, які, за оцінкою П. І. Лященко, являють собою «найбільш завершені форми фінансового капіталізму»? [7, с. 367].

У країнах Західної Європи й США ІСІ виникли в першій половині XIX ст. Їх поява на фондових ринках цих країн була

пов'язана з бурхливим розвитком акціонерних товариств, які створювалися для реалізації результатів промислового перевороту, що відбувався в той час, і для прискореного масштабного будівництва залізниць, з масовим інвестуванням населення в акції створюваних товариств, які обіцяли непогані дивіденди й перебували у вільному обігу на фондових ринках. Великий попит на акції й інші цінні папери об'єктивно обумовив появу на фондових ринках ІСІ. Виступаючи посередниками-професіоналами, останні почали надавати допомогу масовому інвесторові в найбільш вигідному вкладенні коштів у цінні папери з найменшим при цьому ризиком. Іншою важливою історичною закономірністю виникнення ІСІ була відсутність спеціального правового регулювання відносин інвестування. По суті, інвестиційна діяльність стала наслідком еволюційного розвитку ринкових відносин, а її правовою основою в країнах Західної Європи послужило цивільне законодавство (про договірні відносини, про власність тощо), у США – норми процедурного права. Лише через більш ніж сто років з моменту виникнення, наприклад у США, правила діяльності ІСІ знайшли своє відбиття в спеціальних нормативно-правових актах федерального законодавства.

У Російській імперії ні в першій, ні в другій половині XIX ст., ні на початку XX ст. ІСІ не виникли. Відомий російський економіст П. І. Лященко причиною відсутності ІСІ в дореволюційній Росії вважає брак надлишку капіталів і заощаджень у населення. У зв'язку з цим вчений робить висновок: у російській промисловості не розвинулися такі найбільш завершені форми фінансового капіталізму, як організація спеціальних товариств інвестування капіталів, подібно до англійських (Investment Trusts) [7, с. 367]. Відсутність вільних коштів в основній масі населення можна простежити на практиці розміщення випусків облігацій місцевими органами влади Російської імперії. На початок 1913 р. облігаційні позики мали місце в 65 містах. Разом з тим, значна частина цих позик розміщала на закордонних фондових ринках через відсутність необхідних фінансових коштів у населення на місцях [8, с. 150].

Ми поділяємо точку зору П. І. Лященка, що відсутність вільних заощаджень у основній масі населення негативно позначилася на появі ІСІ у Росії. Відомо, що цей інститут покликаний, насамперед, обслуговувати інтереси дрібних інвесторів – основної маси населення, чий низький життєвий рівень у дореволюційній Росії загальновідомий. Крупний інвестор користується послугами ІСІ, оскільки має необхідні засоби забезпечення, відповідних професіоналів, які ефективно вкладають його кошти у цінні папери. Але низький життєвий рівень населення – не єдина причина відсутності ІСІ в Російській імперії. Її спричиняє комплекс взаємозалежних

чинників економічного, соціального та правового характеру, орієнтованих на обмеження свободи людини, і, насамперед, свободи вільного вибору.

Головним фактором, що гальмував розвиток Росії, було кріпосне право. В. Ф. Верстюк з цього приводу пише: «Західні країни до середини XIX ст. зробили ривок уперед завдяки енергії розкріпаченої людини – буржуа, підприємця, торговця, банкіра, фермера. Вільна у вияві ініціативи людина Заходу енергійно примножувала своє багатство, тим самим примножуючи багатство суспільства, а отже, й держави. Російська людина, поневолена кріпосним правом, працювала з-під кийка, постійно нашттовхуючись на обмеження власної ініціативи» [9, с. 587].

Тільки після скасування в 1861 р. кріпосного права й проведення інших реформ в економіці Російської імперії почали розвиватися капіталістичні відносини, а російське життя, за висловом В. О. Ключевського, стало просуватися на підставі, спільній з підґрунтям, на якому тримається життя західноєвропейських суспільств [10, с. 1036].

Очевидно, що негативний вплив кріпосного права на розвиток Росії не обмежився часом його скасування. Він був значно глибшим і сягав в майбутнє Російської імперії, сповільнюючи її капіталістичний розвиток. Сформована при кріпосному праві система відносин, передусім, безгласність і безправ'я народу, не могла не залишити глибокого сліду в його менталітеті, не накласти відбиток на весь устрій життя. Відносини визначили відсутність ринкової культури у більшій частині населення дореволюційної Росії, що і було, на думку російського вченого Ю. Б. Шубникова, однією з причин, що ускладнювала розвиток підприємництва [11, с. 4]. А діяльність ІСІ – це різновид підприємницької діяльності.

Отже, всі чинники, пов'язані з тривалим існуванням у Росії кріпосного права і його наслідків, гальмували швидкий і всебічний розвиток капіталістичних відносин у суспільстві, широкомасштабних проявів усіх історичних закономірностей, що призвели до виникнення ІСІ у Західній Європі та США.

У капіталістичному розвитку післякріпосної Росії були присутні, як і у Західній Європі, і промисловий переворот із швидким розвитком фабрично-заводської промисловості, і прискорене масштабне будівництво залізниць, і розвиток акціонерних товариств, і розширення ринку капіталів. Однак все це відбувалося з набагато меншою інтенсивністю, при високій питомій вазі втручання держави в діяльність підприємців. Н. П. Павлов-Сильванський, ще наприкінці XIX ст. указуючи на тотожність історичних шляхів розвитку Росії й Західної Європи, змушений був визнати, що «багато що в нас розвинено слабкіше, менш різко виражено» [12, с. 289]. Дійсно, незважаючи на вражаюче у порів-

нянні з дореформеним часом зростання промисловості, особливо на півдні імперії, фабрично-заводська промисловість Росії й після промислового перевороту продовжувала співіснувати з масою дрібних кустарно-ремісничих і мануфактурних закладів, а країна залишалася переважно сільськогосподарською, де селяни становили близько 80 відсотків населення [13, с. 220], що, природно, не сприяло розвитку акціонерних товариств.

Інтенсивне будівництво залізниць у Російській імперії в другій пол. XIX – на поч. XX ст. через високий ступінь фінансування державою залізничного транспорту також не призвело, як це було в Західній Європі, до масового утворення й функціонування приватних акціонерних товариств. Так, до кінця 90-х рр. XIX ст. із загальної мережі російських залізниць у 39,8 тис. верст казенних було 25,2 тис., а приватних – 14,6 тис. верст [7, с. 186].

У фінансовій системі Російської імперії було досягнуто непогано-го рівня кредитних відносин (кредитні й ощадно-позичкові товариства), але не було масового інвестування населенням коштів у цінні папери, насамперед, облігації. Ринок цінних паперів у Росії від початку не був орієнтований на дрібного інвестора. Про це свідчить відсутність акцій малої номінальної вартості. У літературі відзначається, що в Росії тривалий час мінімальна ціна акцій становила 100 рублів, і масовий інвестор не міг їх придбати. В акціонерних компаніях, створених в останні роки перед революцією, переважали номінали в 100, 250 й 1000 рублів. Безумовним раритетом виглядали на Петербурзькій біржі акції першого випуску «Товариства для поліпшення приміщень для робітників» номіналом 25 рублів [2, с. 170]. Для порівняння, у Франції в цей же період часто зустрічались номінали акцій від 2 до 10, а також у 20, 30, 50 франків. А британські підприємці, засновуючи будь-яке підприємство в дореволюційній Росії, воліли випускати акції російського підприємства в Лондоні, де їх можна було випустити номіналом у 10 рублів або навіть 50 копійок [2, с. 171]. На цьому тлі політика уряду дореволюційної Росії щодо розвитку інвестиційного процесу була ніякою – вона не сприяла залученню на фондовий ринок дрібного інвестора й не створювала передумов для виникнення ІСІ, у послугах яких, у першу чергу, мав потребу дрібний інвестор.

Вивчення умов, що сприяють, наприклад, у США, стрімкому зростанню кількості акціонерних товариств, з наступним придбанням їхніх акцій масовим інвестором, показує, що для них встановлено спрощений (явочний) порядок заснування. У Російській імперії, відповідно до підписаного 6 грудня 1836 р. імператором Миколою II Законом, що затвердив Положення «О товариществах по участкам или компаниям на акциях» (з незначними змінами діяло до 1917 р.), був установлений інший порядок – дозвільний. Відповідно до цього Положення, яке увійшло у Звід за-

конів Російської імперії як друга частина глави «О товариществах» [14], прохання про дозвіл заснувати компанію мало бути спочатку подане на розгляд у відповідне міністерство. Якщо був потрібен тільки дозвіл, статут направлявся для схвалення в Комітет міністрів, а якщо якісь особливі привілеї – у Державну раду. Схвалені цими органами статuti затверджувалися імператором і публіковувалися як інші законодавчі акти.

У російському законодавстві були й дискримінаційні норми стосовно деяких категорій осіб через їх національну або релігійну приналежність, що встановлювали різні обмеження на придбання нерухомого майна й заняття деякими видами діяльності [15, с. 288].

Отже, встановлене російським законодавством пряме втручання держави в економіку, дозвільний порядок створення акціонерних товариств, дискримінаційні заходи стосовно деяких категорій осіб не сприяли динамічному розвитку в Росії акціонерних товариств, що в Західній Європі та США було однією з умов виникнення ІСІ. Цей висновок наочно підтверджується наступним: коли 10 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв постанову, що усувала деякі обмеження в акціонерному законодавстві, в країні почався бурхливий розвиток акціонерної форми господарювання. До вересня 1917 р., незважаючи на нестійку політичну обстановку, у Росії було засновано понад 700 акціонерних товариств компаній із загальним капіталом близько 2 трлн. руб., що, відповідно, у 2,4 рази перевищувало рівень 1913 р. [16, с. 309].

Таким чином, акціонерне законодавство, що діяло в Росії в другій пол. XIX – поч. XX ст., певною мірою гальмувало розвиток акціонерних товариств і тим самим не сприяло виникненню ІСІ. Такий же висновок можна зробити і щодо законодавства Російської імперії, що регулювало інші цивільно-правові відносини. Зокрема, В. Є. Рубаник відзначає, що, хоча у Звід законів Російської імперії й було включено норми буржуазного права, визначалось багато нових понять й інститутів, треба, однак, вказати на невідповідність змісту значної кількості норм новим соціально-економічним (і в першу чергу – капіталістичним) відносинам, які розвивалися [15, с. 336]. Це свідчить про те, що правова база, яка існувала в Російській імперії у досліджуваний період, не сприяла створенню й функціонуванню такої «найбільш довшеної форми капіталізму», як ІСІ.

Таким чином, основною причиною відсутності ІСІ на фондовому ринку Російської імперії в другій пол. XIX – на поч. XX ст. було тривале існування кріпосного права й запізніле, у порівнянні із західноєвропейськими країнами, його скасування зі збереженням при цьому багатьох феодальних пережитків, що й обумовило надалі більш слабкий, ніж у Західній Європі та США, розвиток капіталістичних відносин. Саме їх слабкість проявилась у менш інтен-

сивному заснуванні акціонерних товариств, навіть у ході промислового перевороту та будівництва залізниць, більш слабкому розвитку фондового ринку, що не був орієнтований на дрібного інвестора, у невисокому рівні культури підприємництва. Не могли забезпечити появу ІСІ і низький рівень життя населення, а отже – відсутність потрібних заощаджень для інвестицій у цінні папери і потреби у послугах досліджуваного інституту. Появі ІСІ не сприяло і чинне законодавство, що відставало від розвитку капіталістичних відносин в економіці.

Список літератури: 1. Ласкавий А. Растем. Ради обогачення Європи // Голос України. 2001, № 127, 20 июня. 2. Клещев Н. Т., Федулов А. А., Симонов В. А. и др. Рынок ценных бумаг/ Под ред. Н. Т. Клещева. М., 1997. 3. Шарп У. Ф., Александер Г. Я., Бейли Д. В. Инвестиции: Пер. с англ. М., 1997. 4. Санаіхметова Н. Господарське право. (Рецензія на навч. Посіб. А. Я. Пилипенко і В. С. Щербини Господарське право: Курс лекцій // Право України. 1996. №9. 5. Паламарчук В. Власність у перехідному до ринку суспільстві: економічні і правові аспекти (Гортаючи сторінки окремих видань // Право України. 1998. № 2. 6. Блок А. Поэма «Возмездие»/ Стихотворения и поэмы. Л., 1951. 7. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Т.2. М., 1952. 8. Рынок ценных бумаг / Галанов В.А., Басов А.И., Аношкин Р.А. и др. М., 1996. 9. Верстюк В. Ф. Україна під ярмом тоталітаризму та після його падіння: Післямова до книги М. Грушевського «Літописана історія України». Донецьк, 2006. 10. Ключевский В. О. Русская история: Полный курс лекций. Кн.2 Мн., 2000. 11. Шубников Ю. Б. Становление и развитие правового обеспечения предпринимательской деятельности в России XIX – начало XX века (историко-теоретическое исследование): Автореф. д-ра юрид. наук: 12.00.01. СПб, 2002. 12. Историография истории России до 1917 года. Т.2/ Под ред. Лачаевой М. Ю. М., 2004. 13. История государства и права России, Учеб. / Клеандрова В. М., Мулукаев Р. С., Сенуев А. А. и др./ Под ред. Ю. П. Титова. М., 2000. 14. Свод законов Российской империи. Т. X. Ч. 1. Ст. ст. 2139–2198. 15. Рубаник В. С. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. Х., 2002. 16. Алексеев М. Ю. Рынок ценных бумаг. М., 1992.

Надійшла до редколегії 05.11.07

В. М. Сорокун

ЗАХИСТ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРАХ РОСІЇ XVIII–XIX СТ.

Право на свободу віросповідання є невід'ємним правом кожної людини. Воно входить до переліку фундаментальних прав людини, з ним нерозривно пов'язані такі права, як право на мирні збори та асоціації, право на освіту, право на свободу думки та висловлювань тощо. Серед західних учених-міжнародників панує думка про особливий статус цього права серед інших прав людини [1, с. 610].

Для ефективного захисту права на свободу віросповідання наука міжнародного права має дослідити історію формування цього права як явища, історичний розвиток його стандартів та механізмів імплементації в міжнародному праві. У західній науці міжнародного права дана проблема досить глибоко досліджена. Серед авторів минувшини та сучасності, які зверталися до її історичних витоків, слід назвати Ф. Ліста [2], М. Іванза [3], М. Дженіса [4, с. 121–